

Gerjan van Schaaijk
Boğaziçi Üniversitesi

Giriş

Bu makalede yükleyici oluşumu kavramının anlamca farklı olan ama ortak yapısal özellikler gösteren bazı Türkçe eylem biçimlerine nasıl uygulanabileceği anlatılmaktadır. İşlevsel Dilbilgisi (ID) temelli bir bakış açısıyla pek çok dildeki (örneğin Alman Dil Ailesi'ne ait dillerdeki) edilgen eylem biçimleri olgusu 'Seçeneksel Özne Ataması' yoluyla çözümlenirken, biçimbirimsel edilgen yapılar kullanan diller söz konusu olduğunda, aynı bakış açısı bazı sorunlara yol açmaktadır. Bu düzeneğin daha iyi anlaşılabilmesi için aşağıdaki İngilizce tümceleri inceleyelim:

- (1) a. (John) gave (that nice bunch of flowers) (to Mary) (etken)
John verdi (şu güzel çiçek demetini) (Mary'e)
'John Mary'e şu güzel çiçek demetini verdi.'
- b. (That nice bunch of flowers) was given (to Mary) by John (edilgen)

Genel olarak değerlendirildiğinde, etken ve edilgen tümcelerin kurucularının sıralanışında hiçbir fark yoktur: Hem etken hem de edilgen tümcenin dilbilgisel öznesi bu tümcelerde ilk konumdadır. (1a)da 'John' öznedir, (1b)de ise özne 'that nice bunch of flowers'tur. Ancak, Eden 'John', başka bir deyişle, temeldeki Eden (Agent) temel birimi, farklı bir konumdadır: Eden 'John' etken tümce (1a)nın öznesidir, ama edilgen tümcede 'by John' biçiminde 'by' öbeğiyle ifade edilmiştir. Ayrıca, Erek (Patient) temel birimi 'that nice bunch of flowers' (1a)nın dolaysız tümlecidir, ama (1b)de özne görevindedir.

ID-çözümlemesine göre, sözdizimsel işlev Özne, (1a)da Eden-temel birimine, (1b)de Erek-temel birimine verilmiştir. Böylelikle sözdizimsel işlevleri açısından tümce kurucularının yerleri için belirlenen genel sözdizimsel modelde bir değişiklik olmamıştır.

Her iki tümcede de kurucuların sırası Özne-Eylem-Tümleç biçiminde ifade edilebilir. Eden ve Erek terimlerinin bu şekildeki seçeneksel sıralanışlarına (etken bir tümcede Eden'in Özne, Erek'in Tümleç olarak ifade edilmesine karşın edilgen bir tümcede Erek'in Özne, Eden'in de 'by' öbeği biçiminde ifade edilmesine) pek çok dilde rastlanmaktadır; böylelikle bu diller belli bir olaylar durumunu farklı bakış açılarıyla sunabilme

olanağına sahiptir. (1a)da olaylar durumu Eden'in, yani 'John'un görüşüyle (=bakış açısıyla) sunulurken, (1b) sayesinde olayların durumu sözdizimsel olarak Erek temel birimi, başka bir deyişle, 'that bunch of flowers' açısından sunulmaktadır. Olayların durumunun sunulacağı bu bakış açılarının seçimini eylem nitelikli biçimbirim belirler: etken-edilgen karşıtlığı.

Bir olaylar durumunun farklı görüş açılarıyla sunulmak istenmesinin nedenleri çok yönlüdür. İlk olarak, konuşan kişi, birinci öznelik varlığına göre ikinci öznelik varlığından daha çok hoşlanabilir, bu da (1a) yerine (1b)nin tercih edilmesine yol açar. İkinci olarak, ilk öznelik varlığı (Eden), edimsel olarak sunulduğunda, belirtili olarak ifade edilir, 'yeni' bir ilk öznelikten ise genellikle belirtisiz olarak söz edilir. Bu farklılıklar, belirli ikinci öznelik varlığıyla (Erek) birlikte, aşağıdaki biçimde birbiriyle karşılaştırılabilecek yapıların oluşturulmasını sağlar:

(2) a. The man killed the dog
adam öldürdü köpeği
'Adam köpeği öldürdü'

b. The dog was killed (by a man)
'Köpek (bir adam tarafından) ldrld.'

Böylelikle (2a)da olduğu gibi, belirtili Eden ve belirtili Erek birlikteliğinde, Eden etken tümcenin öznesi olarak yer alırken, belirtisiz Eden ve belirtili Erek birlikteliğinde yalnızca belirtili temel birimin (burada: Erek) edilgen tümcenin öznesi olarak ifade edilmesi tercih edilir. nc olarak, ilk öznelik yeteri kadar iyi bilinmiyor ya da konuşan kişinin aktarılacak bilgiyi değerlendirmesinde 'gereksiz' olarak görülüyorsa, edilgen yapı olayların durumunu sunmak açısından iyi bir seçim olabilir:

(3) The dog was killed
'Köpek ldrld.'

Ancak Türkçe için durum biraz daha farklıdır ve Türkçedeki edilgen yapıların İngilizce veya bu açıdan karşılaştırılabilecek başka dillerdeki yapılara benzer bir sınıf oluşturup oluşturmadığı sorusu sorulabilir. Bunun nedenleri oldukça basittir. İlk olarak, pek çok dildeki eylem nitelikli biçimbilim yardımcı eylemler aracılığıyla yapılırken, Türkçenin biçimbilimsel bir edilgen yapısı vardır; başka bir deyişle, edilgen bir eylem (etken) bir eylem kökünden bir sonek yardımıyla türetilir. İkincisi, edilgen bir eylem, kendisi için genel bir yükleyici oluşumu kuralı yazılabilen türetimsel bir yapıda olduğu için benzer

türde kurallarla üretilebilen başka türetilmiş biçimlerle; dönüşlü ve işteş eylemlerle, karşılaştırılabilir. Bu sınıfa ait eylemlerin alabildiği öznelliklerin sayısı türetildikleri eylem köklerinin öznelik sayılarıyla karşılaştırıldığında, türetilmiş eylem biçimlerinin hepsinin 'azaltılmış öznelik yapısı'na sahip oldukları düşünülebilir. Bu da en azından Türkçedeki edilgen yapılarda Eden'i gösteren temel birimin ifadesinin, yalnızca bunun ilk eksiltilen (çıkartılan) öznelik konumu olmasından dolayı, her zaman mümkün olmadığı beklentisine yol açar.

Bu çalışma şu şekilde düzenlenmiştir: Bölüm 1'de edilgen yapılar tartışılacak ve edilgen eylemlerin oluşturulması için bir kural sunulacaktır. Bölüm 2'de dönüşlü eylemlerin oluşturulması için benzer bir kural önerilecektir. İki oluşturma biçimi arasındaki fark, türetilmiş biçimlerin dayandığı eylem biçimleriyle karşılaştırıldığında, edilgen yükleyicide Eden öznelik konumunun, dönüşlü yükleyicide ise Erek konumunun eksiltilmesidir. Bölüm 3, işteş eylemlerin oluşturulmasıyla ilgilidir, sonuçlar sırasıyla edilgen ve dönüşlü yapıların çözümlenmesiyle karşılaştırılacaktır. Bölüm 4, burada sunulan çözümlemenin bazı sezdirimlerine değinecek, Bölüm 5 ise bazı sonuçlar sunacaktır.

1 Edilgen Yapılar

Bilindiği üzere, Türkçedeki edilgen eylem oluşturulması üretken bir işlemdir ve gerçekten dile katılan her yeni eylem edilgen yapılabilir. Edilgen bir eylem etken karşılığında eylem köküne eklenmiş bir sonekle ayrılır: 1) ünlülerden sonra -n gelir; 2) -l sesiyle biten bir kökten sonraki ek -(En)'dir; 3) bazı eylem köklerinde -nEl kullanılır ve 4) başka bazı durumlarda -(E)l bulunur. Bu son ekler bütünlüyci dağılımdadır. Bu soneklerin kullanımı aşağıdaki gibi örneklenebilir:

- (4) a. Eleman ara-*n*-iyor.
 b. Bu araç bir saat sonra bul-*un*-du.
 c. Genelde Türkiye'de domuz eti ye-*nil*-mez.
 d. Sigara iç-*il*-me-z.

Belirgin biçimde, bu tümcelerın hiçbirinde ara-, bul-, ye- ya da iç- ile tanımlanan edimdeki Eden varlığa gönderme yoktur. Böylelikle burada sunulan örneklerde 'by'-öbeğinin Türkçe karşılığı bulunmamaktadır, ama Eden'i ifade etmek biraz karmaşık bir yolla da olsa mümkündür. Hint-Avrupa dilleri edilgen tümcelerdeki Eden'i bir önileğ yardımcıyla ifade ederken (İngilizce:by; Dutch: door; Almanca: von; Fransızca: par), Türkçede Eden'in ifade edilmesi sonileğ 'tarafından' ve bazı durumlarda belirteçsel sonek -CA ile olur. (cf. Bazin, 1968:48). Aissen (1979:78) ana dili Türkçe olanların,

sonilgeç 'tarafından'ın kullanımını 'doğal' bulmadıklarını söyler. Eden öbekli edilgen tümce örnekleri:

- (5) a. Bu araç bir saat sonra polis tarafından bul-un-du.
b. Eski bakan hükümet-çe affed-il-di.

Underhill (1976:333)den alınan ikinci örnekte Eden öbeğın göndergesi 'tek bir insan'dan çok bir 'kurum' dur. Özellikle, resmi yazılarda bu ifade tarzı oldukça sık kullanılır. (6a-b) yi karşılaştırılım, tam olarak aynı yerde bulunan bu metinler bu karşıtlığı örneklemektedir. Öte yandan, bir 'kurum'un ifadesi (6c-e)de açıkça görüldüğü üzere 'tarafından' ile gerçekleştirilebilir.

- (6) a. Bu yollar ve basamaklar Leyla Aksel tarafından yapılmıştır.
b. Mezarlıklarımızın temizlik, bakım ve onarımı büyükşehir belediyesince yapılmaktadır.
c. Bütün binalar Kızılay tarafından kullanılır duruma girmişti.
d. Dünya Sağlık Teşkilatı (WHO) tarafından nüfus konusunda hazırlanan bir raporda yer alan rakamlara göre...
e. Berlin Eyalet Mahkemesi tarafından bugün yapılan açıklamada...

1.1 Birinci Özneliğın Eksiltilmesi

Yukarıda sunulan örneklerin hepsi geçişli eylem köklerine dayanmaktadır, bu da etken ya da edilgen biçimde kullanılıyor olsalar da bu eylemlerin her zaman iki özneliğı olduğunu gösterir: bir Eden ve bir Erek. Eğer edilgen biçimbilim Türkçede yalnızca geçişli eylemlere uygulanıyor olsaydı ve edilgen bir eyleme dayanan bir tümcede Eden'in ifadesi her tür durumda mümkün olsaydı, o zaman bu durum İngilizce gibi dillerdeki etken-edilgen karşıtlığının açıklanmasına ve ele alınmasına çok benzerdi. Bu temel ilkenin 'Seçeneksel Özne Ataması' olduğunu düşünebiliriz.

Ancak, Türkçedeki edilgen yapıların oluşturulması için öne sürülen seçeneksel görüşü destekleyen bir kaç iddia vardır. Birincisi, yalnızca geçişli eylemlerin değil, geçişsiz eylemlerin de edilgen biçimbirim alabilmesidir. Geçişsiz git- eylemiyle kurulmuş aşağıdaki örneği inceleyelim:

- (7) Sora sora Bağdat'a bile gid-il-ir.

(7) biçimindeki tümcelere Eden öbeğın eklenmesi imkansızdır: Bu dilbilgisi dışı yapılarla yol açar.

İkincisi, bir kaç durumda edilgen eylem için ikili bir yorum yapılabilir. Örneğin, (8) (normal) bir edilgen yapı olarak değerlendirilebilir; 'biri tarafından' (başka bir deyişle, belli olmayan bir Eden tarafından) ya da 'kendiliğinden' anlamında (belli olmayan bir Ettiren (Cause) tarafından).

- (8) a. Pencere açıldı. ('Pencere biri tarafından açıldı/Pencere kendiliğinden açıldı.')
- b. Bardak kırıldı. ('Bardak biri tarafından kırıldı/ Bardak kendiliğinde kırıldı.')

Ayrıca (8), aşağıda gösterilen biçimde Eden'i ya da Ettiren'i (Cause) gösteren bir belirteç öbeği ile genişletilebilir:

- (9) a. Pencere Hasan tarafından açıldı. (Eden)
- a' Pencere kendiliğinden açıldı. (Ettiren)
- b. Bardak Ayşe tarafından kırıldı. (Eden)
- b' Bardak kendiliğinden kırıldı. (Ettiren)

Ancak, (9a') ve (9b') için aynı kurucuya dayanarak dilbilgisel etken yapılar kurmak mümkün değildir. (9a) ve (9b)'nin, Hasan pencereyi açtı ve Ayşe bardağı kırdı gibi etken karşılıkları dilbilgisel sayılırken, (9a') ve (9b') nin sırasıyla *Kendilik pencereyi açtı ve *Kendilik bardağı kırdı olarak gösterilebilen etken karşılıkları bulunmamaktadır. Bu (9a) ve (9b)'nin düzmece-etken okumalarında Eden öbektan çok bir belirteç öbeğiyle karşı karşıya olduğumuzu gösterir. Böylelikle, (9a') ve (9b')nin Seçeneksel Özne Ataması'nın bir sonucu olduğu söylenemez.

Üçüncüsü, bazı eylemler özellikle bağlamları dışında incelendiklerinde, edilgen ya da işteş bir okuma açısından belirsiz olan tümcelerde kullanılabilir. Hem (10a) hem de (10b) iki farklı biçimde okunabilir:

- (10) a. Atlet yarıştan çekildi. (edilgen/dönüştü)
- b. Kaçırılan müdür ormanda saklandı. (edilgen/dönüştü)

Dördüncüsü, bazı durumlarda edilgen bir tümcede Eden öbek, edimsel bir bilgiyi (11a) ya da yalnızca, önermenin değerlendirileceği zemini oluşturan bilgiyi (11b-c) sunma aracı olarak düşünülebilir. Aissen'e göre (1979:78) (11a)'nın Eden öbeği odaklıdır. (11b-c)'deki Eden öbekler ek bilgi sunar:

- (11) a. Genç kız babası tarafından istenmemiş.

- b. Gelebilecek ipuçlarını değerlendirmek için polis tarafından özel bir merkez kuruldu.
- c. Dün akşam AH üç kişi tarafından kapalı bir araçla kaçırıldı.

Bütün bu yapıların genel bir değerlendirmesine ulaşmak amacıyla, Seçeneksel zne Ataması'nın burada sunulan olguyu tanımlamak için belki de en uygun yol olmadığı kararını verebiliriz; nk Eden beğin kullanılması, 1) pek yaygın değildir; 2) edimsel olarak belirlenmiş bilgiyi sunması açısından 'belirtili'(marked)dir; 3) pek çok durumda bir belirteç öbeğine dayanır; 4) edilgen yapı geçişli eylem köküne dayandığı zaman mümkün değildir. Bu durum bizim ilk öznelik konumu olmayan ama daha çok bu konumun eksiltildiği yükleyici çatısı olan edilgen eylem kökleriyle uğraşıyor olduğumuz düşüncesine yol açar.

Edilgen eylem kökünün oluşumu edilgen yükleyicinin biçimbilimsel türetimini tanımlayan bir Yükleyici Oluşum Kuralı'yla açıklanabilir (daha ayrıntılı bilgi için bakınız Dik:1989, 1980; De Groot:1987; Mackenzie:1987). Böyle bir kural temel eylem nitelikli bir yükleyiciyi girdi olarak alır, çıktı olarak türetilmiş bir yükleyici verir, her iki yükleyici arasındaki ilişkinin bir tanımını sunar. Ayrıca, ıktı ve girdi yükleyiciler arasındaki anlambilimsel ilişki için de bir ifade sunar. *Sat-* gibi geçişli bir eylem için böyle bir kural aşağıdaki biçimdedir:

(12) EDİLGEN EYLEM OLUŞUMU

Girdi:	sat E (X1)Ed (X2)Er
Düzenek:	1. (X1)Ed → ∅ 2. (X2)Er → (X1)İş
ıktı:	sat-ıl E (X1)İş
Genel Anlam:	'sat' yalnızca X1 için geçerlidir

(12)'de görüldüğü üzere girdi yükleyicisi *sat-*'taki öznelik konumunun sayısı çıktı yükleyicisi *sat-ıl-*'da ikiden bire inmiştir. Bu işlemin bir başka sonucu da girdi yükleyicisinin ikinci özneliğinin çıktı yükleyicisinin ilk özneliği konumunda yer almasıdır. Böylelikle, 'gerçek' ilk özneliğin bütün ayrıcalıklarını 'kendisine üstlenir': Edilgen yapılarıdaki özne eylem uyumu 'psikolojik' tmlete gösterilir. Bu tür yükleyici oluşumunun nc bir sonucu da (Edenlere verilen) anlambilimsel statü 'kontrol eden'in (controller) 'İşlenen'e (Processed) dönüştürülmesidir. Bir Eden'in bulunmasından dolayı etken eylemler çoğu zaman 'kontrol edilen' (Controlled) olayı anlatan eylemler

olurken, bunların edilgen karşılıkları yalnızca 'kontrol edilmeyen' (Uncontrolled) - bir olayı gösterir.

1.2 Kişisiz Edilgen Yapılar

Geçişsiz bir eyleme dayanan edilgen eylemlerin oluşumu (12)ye benzer bir biçimde betimlenebilir. Kişisiz edilgen yapılar, elbette, bu tür bir öznelik konumunun olmamasından dolayı asla bir Eden öbek almazlar. *Git-* gibi bir eylem için (bakınız örnek (7)), yükleyici oluşum kuralı aşağıdaki biçimdedir:

(13) KİŞİSİZ (EDİLGEN) EYLEM OLUŞUMU

Girdi:	git E (X1)Ed (X2)Yön
Düzenek:	1. (X1)Ed → ∅ 2. (X2)Yön → (X1)Yön
Çıktı:	gid-il E (X1)Yön
Genel Anlam:	'Biri X1'e gider/'X1'e gidilir'

Kişisiz edilgen bir eylemin oluşumunda bulunması mümkün olan ikinci öznelik konumunun anlambilimsel işlevi değişmez. Geçişli bir eyleme dayalı 'düzenli' bir edilgen yapının oluşumundaki fark, bir eylemin ikinci özneliği (Erek) geçişli eylem tarafından bildirilen edimden etkilenen varlık olurken, geçişsiz bir eylemin ikinci özneliği bundan etkilenmez.

Son olarak, ikili bir yoruma izin veren anlambilimsel bir tanıma gerek duyulsa da, düzmecei-edilgen yapılar (bakınız örnek (8)) için de benzer bir kural oluşturulabilir.

(14) DÜZMECİ- (EDİLGEN) EYLEM OLUŞUMU

Girdi:	kır E (X1)Ed (X2)Er
Düzenek:	1. (X1)Ed → ∅ 2. (X2)Er → (X1)İş
Çıktı:	kır-il E (X1)İş
Genel Anlam:	'kır' yalnızca X1 için geçerlidir, aşağıdaki yoruma göre:
Yorum:	1. (X1)İş kırar (düzmecei-edilgen) 2. (X1)İş kırılır (edilgen)

Doğal olarak, (12), (13) ve (14)te sunulan kuralların pek çok ortak noktası vardır.

Bunlar, esas olarak, bir eylem nitelikli yükleyicinin ilk öznelik konumunu nasıl yitirdiğini belirtir, kalan öznelik konumlarına ne olduğunu anlatır. Gördüğümüz üzere, geçişli girdi yükleyicilerde Erekle İşlemlenen'e kaydırılır, ama geçişsiz girdi yükleyicilerde böyle bir kayma görülmez. Bu kurallar, genelleştirilerek edilgen yükleyicilere yol açan, eylem nitelikli yükleyicilerdeki 'öznelik eksiltme'yi anlatan tek bir kural biçiminde tekrar formüle edilebilir. Y soyut bir eylem nitelikli yükleyici, EDİL de öznelik eksiltmeyi gösteren bir biçimbirim olsun. Genelleştirilmiş yükleyici oluşumu aşağıdaki biçimdedir:

(15) ÖZNELİK EKŞİLTME KURALI

Girdi:	YE (X1)K (X2)...(Xn)	
Çıktı:	Y-EDİL (X1)...(Xn)	
	1. YE(X1)İş	
Yorum:	(X1)İş Y-'AR'/Y-II-Ir	(düzmece-) edilgen
	2. YE(X1)ai (anlambilimsel işlev)	
Yorum:	'Biri' X1'e ai doğrultusunda Y-ar'	(kişisiz edilgen)

2. Dönüşlü Yapılar

(Düzmece-)edilgen ve Kişisiz edilgenlere karşın Türkçe'de dönüşlü yapıların oluşumu üretken değildir. Dönüşlü eylem kökleri -(E)n sonekini alarak sözlükselleştirilir, genel anlamda dönüşlü 'kendi' adını kullanarak dönüşlülük durumunu başka bir biçimde ifade edebilirler. Bu aşağıdaki örneklerle gösterilebilir:

- (16) a. Hasan yıka-n-dı.
b. Hasan kendi-si-ni yıka-dı.

Başka dönüşlü eylem biçimleri, örneğin, besle-n-, koru-n-, tara-n-, bul-un-'dur. Dönüşlü yapılar için de bu biçimlerin bir yükleyici oluşum kuralıyla türetildiğini düşünebiliriz. Ancak, bu işlem artık üretken değildir, bu yüzden bu kural yalnızca edilgen yapı oluşumuna benzeyen ve artık uygulanamayan bir düzeneği gösterir. Her durumda, aşağıdaki kural sözlükselleştirilmiş dönüşlülerin temel bir eylem nitelikli yükleyiciyle nasıl ilişkili olduğunu gösterir.

(17) DÖNÜŞLÜ EYLEM OLUŞUMU

Girdi:	yıkaE (X1)Ed (X2)Er
Düzenek:	1. (X2)Er → Ø

Çıktı: yıka-nE (X1)Ed
Genel Anlam: (X1)Ed 'yıka' eylemini kendi üzerinde yapar.

Edilgen ve dönüşlü yapılarla ilgili ilginç bir olgu, bazı türetilmiş eylem biçimlerinin ikili bir yoruma elvermesidir. (10a)dan farklı olarak aşağıdaki örnekler, -n, -En ve -El'deki türetilmiş yapıların eşsesli olduğunu bu yüzden de edilgen ya da etken yorumlarının da belirsiz olduğunu gösterir.

- (18) a. Hasan besle-n-di
= 1. Hasan bir kimse tarafından beslendi. (edilgen)
= 2. Hasan kendisini besledi. (dönüşlü)
- b. Kaçırılan müdür ormanda sakla-n-dı. (edilgen/dönüşlü)
c. Bu araç Amsterdam'da bul-un-du. (edilgen/dönüşlü)
d. Atlet yarış-tan çek-il-di. (edilgen/dönüşlü)

Bu türden bir eşseslilik (ve bunun sonucunda doğan sözlüksel çok anlamlılık olasılığı) yalnızca geçişli temel bir yükleyiciden türetilmiş yükleyicilerde görülür.

2.1 Başka Öznelliklerin Eksiltilmesi

Türkçede geçişli girdi yükleyicilere dayanan dönüşlü yapılar da bulunur. Bu türden örneklerin sayısı çok fazla olmasa da, aşağıda bazı belirgin örnekler verilmiştir:

- (19) a. söyle-n-mek
b. mırıldan-n-mak
c. (etrafına) bak-ın-mak

Bu durumlar için bu yapıların, dönüşlü yapıların ikinci ya da üçüncü öznelliklerinin eksiltilmesiyle oluşturulmuş bir alt kümesini oluşturduğu düşünülebilir. (19a-b) için bir kimsenin kendi kendine ya da bir başkasına mırıldandığını söyleyebiliriz. Daha sonraki örnekte ise -n soneki eksiltilmiş öznellik yapısını yansıtmaktadır. Ancak hem (19a)ya hem de (19b)ye tümleç eklemek mümkün olduğu için (*birşeyler söyle-n-di*; *birşeyler mırıldan-n-dı*), geçişli yapılarda Erek temel biriminin korunduğunu düşünmemiz gerekir. Geçişsiz girdi yükleyicilere dayanan edilgen yapıların incelenmesinde gördüğümüz üzere geçişli eylemlerden türetilmiş yapılarda ikinci öznellik konumu korunmaktadır.

3. İşteş Yapılar

(-I)ř biçimbirimini taşıyan eylem türleri, dönüşlü eylem ekini taşıyan eylem kökleriyle, bir anlamda, yapısal ve anlambilimsel olarak ilişkilidir. Öte yandan, bu ek, bunlarla ilişkisi olmayan bazı işlevler de ifade edebilir. Bu ekin aşağıdaki işlevlerinden söz edilebilir: Bu ek, 1) işteşlik, 2) topluluk ve 3) tamamlılığı ifade edebilir. Yalnızca birinci ve ikinci işlevler için yukarıda anlatılana benzer bir öznelik eksiltme işleminin bu tür eylemlerin türetilmesine temel oluşturduğu söylenebilir. Bu yüzden, bunların dışında kalan üçüncü işleve geniş yer verilmeyecektir.

3.1 İşteşlik

Türetimsel *(-I)ř* eki geçişli bir eylem köküyle birlikte kullanıldığında genellikle 'işteşlik' durumu ifade eder. Genel olarak, geçişli bir eylem ilk özneliği tekil ya da çoğul bir terim aracılığıyla ifade edilebilen bir Eden ve bir Erek özneliği gerektirir. *(-I)ř* ekiyle ifade edilen işteşlik anlamı ifade eden türetilmiş bir eylemin yalnızca çoğul bir terim alabilen tek bir öznelik konumu vardır. Bu aşağıdaki biçimde örneklendirilebilir:

(20) etkile	(X1)Ed (X2)Er
etkile-ř	(X1)Ed/Er
öp	(X1)Ed (X2)Er
öp-üş	(X1)Ed/Er

Bu örneklerin hepsinde türetilmiş yükleyici çatılarının türetildikleri eylemlerinkinden bir eksik öznelik konumuna sahip olduklarını düşünebiliriz: Erek temel birimi için olan öznelik konumu 'silinmiştir.' Bu eksiltilmiş öznelik yapısı *(-I)ř* biçimbirimiyle gösterilir ve eylemin kullanımıyla ilgili iki şey anlatır: 1) Eden temel birim çoğuldur (tekil olmayan bir varlık), 2) temel birimin (çoğul) göndermeleri eylem tarafından ifade edilen etkinliği 'birbirlerine' yapmaktadırlar, (bu çoğul dönüşlü adıl 'kendilerine' ifadesine eşit değidir.)

*Dönüşlü ve işteş eylem biçimlerini betimlemede önemli bir etken de 'işleklik derecesidir'. Bu ad nitelikli ya da eylem nitelikli bir türetimde olsun, yalnızca bir oluşturmanın işlek olup olmadığının söylenebilmesiyle ilgili kuramsal bir soru değildir, uygulamalı (ya da betimlemeli) bir bakış açısına göre işleklik bir derece sorunu olabilir. Belli bazı türetim hatta çekim türleri için bunların işlek olmadığını söylemek yerinde olabilir, böylelikle sözkonusu oluşturucu ekinin Türkçedeki her sözcüğe eklenemeyeceği tahmin edilebilir, *bahar-at'* taki Arapça çoğul eki *-at* ve *dur-ak'*taki türetimsel ek *-ak* gibi. Öte yandan, her ne kadar oldukça çok sayıdaki betimlemeli dilbilgisi, "bir adın sonundaki*

t'nin bir ünlüden sonra geldiği zaman d'ye döndüğünü" belirterek 'Kapantılı Son Ünsüz Ötümsüzlemesi' adlı (çekimsel) kuralın işlek olduğunu iddia etse de, işleklilik kavramı bütün durumlar için yalnızca ikikutuplu bir karşıtlık, bir başka deyişle, işleklilik ve işleklilik değil karşıtlığı biçiminde ele alınmamalıdır. Daha önceki çalışmalarımda gösterdiğim gibi (Van Schaaiik 1996) bir sözlük taraması t sesiyle biten adların yalnızca %37'sinde t'nin bir ünlüden önce d'ye döndüğünü, (c ve b değişimi gösteren) ç ve p ile biten adlar için ise bu değerlerin sırasıyla %90 ve %75 olduğunu göstermiştir. Bu yüzden dile yeni giren ve t, ç ya da p sesiyle biten bir adın 'Kapantılı Son Ünsüz Ötümsüzlemesi' kuralına uyup uymayacağını söylemek ya da tahmin etmek güçtür.

-(I)ş konusuna döndüğümüzde pek çok biçimin sözlükselleşmiş olduğu düşünülmelidir. Bu nedenle, bu eylem köklerinin 'işleşlik', 'birliktelik' ya da 'bütünlük' açısından anlamı her zaman ekin 'genel' anlamına dayanılarak (tahmin etme yöntemi dışında) çıkarılamaz. Betimlemeli bir bakış açısıyla, 'anlam' anlambilimsel betimlemenin bir sonucu olarak görülmelidir, böyle bir yükleyicinin aldığı öznellik sayısı ve türü açısından bu betimleyici bakış açısı, uygun bir yanulamama biçimine indirgenecektir. Ama -(I)ş ile yapılacak yeni oluşumların da olabileceği gerçeği bir kenara bırakılamaz. Bu oluşumun işleklilik olup olmadığına bakmaksızın, aşağıdaki kural bir işleş eylemin temel yükleyicisiyle nasıl ilişkili olduğunu konusunda fikir vermektedir:

(21) İŞTEŞ EYLEM OLUŞUMU

Girdi:	öpE (X1)Ed (X2)Er
Düzenek:	1. (X2)Er → Ø
Çıktı:	öp-üş E (X1)Ed Er
Anlam:	Çoğul bir (X1) Ed'öp' eylemini birbirine yapmaktadır.

Dönüştürümlü yapıların incelenmesinde gördüğümüz gibi, türetilmiş yükleyicinin öznellik azaltılmış yapısı bir Erek temel birimi eklemeye çalışırken 'saptanabilir.' Bu (22a)da örneklendirildiği gibi dilbilgisel olmayan bir yapıya yol açar, öte yandan (22b) dönüştürümlere oldukça benzer bir biçimde yalnızca geçişli eylem temel yükleyicileriyle bir arada kullanıldığında Erek temel biriminin 'işleşlik' adlı 'birbirlerini'ye dayandırılabilmesini göstermektedir.

- (22) a. *birbirlerini öp-üş-üyor-lar
b. birbirlerini öp-üyor-lar

Şu ana kadar yalnızca geçişli girdi eylemlerine baktık. Ama geçişsiz eylemler de *-(I)Ő* ekini aldıklarında 'işteş' anlamlar kazanabilirler. AŐaŐıdaki eylem çiftlerine bakalım; (23b), (23c) biçiminde açıklanabilir:

- (23) a. bak E (X1)Ed (X2)Dir
 b. bak-iş E (X1)Ed
 c. birbirlerine bak-mak

Burada da türetilmiş *bak-iş* eyleminin eksiltilmiş bir öznelik yapısı olduğu açıkça görülmektedir, çünkü Yn (Direction) bildiren bir temel birim olarak geniŐletilememektedir: *birbirlerine bak-iş-tı-lar

3.2 Topluluk

nceki bölümde grldĞu üzere, geçişsiz eylemler de, başka bir deyişle, anlambilimsel işlev Ereki taşıyan bir öznelik konumu bulunmayan, ama başka bir anlambilimsel iŐlevli bir konuma sahip olabilen eylemler de *-(I)Ő* ekini alabilirler. 'iŐteŐlik'ten başka türetilen anlam çoğu zaman 'topluluk'tur ya da başka bir deyişle, aŐaŐıdaki örneklerde de görülebileceği gibi eylem bir edimin eŐzamanlı olarak çoğul bir eden tarafından yapıldığını gösterir:

- (24) a. ağla-Ő-tı-lar
 b. gl-Ő-yor-lar-dı

Bu tür eylem oluŐumlarında öznelik eksiltilmesi olduğunu söyleyemeyiz, ama *-(I)Ő* biçimbiriminin eklenmesi (türetilmiş) 'topluluk' anlamını gösterdiğini görmekteyiz. Böylelikle, (24)teki örneklerin temel yapıları aŐaŐıdaki gibidir:

- (25) a. ağla-Ő (X1) Ed
 ağla (X1) Ed
 b. gl (X1) Ed
 gl-Ő (X1) Ed

'Topluluk' kavramı bazı geçişli eylemler için de geçerlidir. Bu durumda da *-(I)Ő* Ereki temel birimi gösteren öznelik konumunun eksiltildiğini gösterir: Tmlecin kullanılması dilbilgisi dıŐı yapılaraya neden olduğu için bu konum korunmaz. Ayrıca, işteş bir okuma da mümkün değildir. Bu (26a-c)deki örnekler ve (26d)deki yapılarla gösterilmiŐtir:

- (26) a. (arkadaş-ların-ı) bekle-di-ler
 b. (*arkadaş-ların-ı) bekle-ş-ti-ler.
 c. bekle-ş-ti-ler ≠ birbirlerini bekle-di-ler
 d. bekle (Ed) (Er) (geçişli)
 bekle-ş (Ed) (geçişsiz)

Bir başka örnek de *söyle-ş-* eyleminin *söyle-* eyleminden türetilmiş olabileceğini gösteren (27)de verilmiştir:

- (27) Fransızca söyle-ş-ti-ler, ama ben anlıyorum elbette.

Bu örneklerde de açıkça görüldüğü üzere 'birliktelik' (topluluk) ifadesi (türetilmiş) eylemin girdi yükleyicisinin geçişli ya da geçişsiz oluşuna bağlı olmadan geçişsiz yapıda olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, işteş ve topluluk eylemlerinin oluşumunda aynı ilke vardır: Geçişsiz girdi yükleyiciler geçişsiz kalır ve geçişli eylemler de geçişsiz olur.

3.3 Tamamlılık

Bazı durumlarda *-(I)ş*'lı eylemler (belli bir derece) 'yoğunluk' ya da 'tamamlılık' ifade ederler. Örneğin, geçişsiz eylem kökü *dol-*'dan türetilen *dol-uş-* 'tamamıyla' anlamında 'içeriye dolma' fikrini gösterir. Aşağıdaki örneklere bakalım:

- (28) a. Komşular içeri dol-uş-tu-lar
 b. Rolls'a dol-uş-muş altı adam sabırsızlık içindeydi.
 c. Amerikan askerleri de ortalığa dol-uş-muş-tu.

'Tamamlılık' ya da 'yoğunluk'a başka örnek olarak, *titre-* eylemiyle birlikte bulunan 'baştan aşağı titreme' anlamına gelen *titre-ş-* eylemi, *kok-* eyleminden daha 'yoğun' bir anlam içerdiği düşünülen *kok-uş-* eylemi verilebilir.

4. Bazı Sezdirimler

Burada savunulan görüşün, bir başka deyişle, edilgen, dönüşlü ve işteş eylem köklerinin yapısal ve anlambilimsel özelliklerinin, biçimbirimsel olarak temel yükleyicilerden yükleyici oluşturma kuralı ile türetilmiş olmalarıyla açıklanabileceği görüşünün sezdirimlerinden biri de bazı durumlarda temel yükleyicinin (artık) bulunmamasıdır. *Isı-n-mak* gibi geçişsiz bir eylemin varsayımsal eylem kökü **ısı-*dan türetildiği ya da benzer biçimde *öğre-n-mek* ve *tüke-n-mek* gibi geçişsiz eylemlerin sırasıyla **öğre-* ve **tüke-*den türetilmiş olabileceği düşünülebilir.

Bunun nedeni bu eylemlerin hepsinin geçişli ettirgen karşılıklarının bulunmasıdır: *ısı-t-mak*, *öğre-t-mek* ve *tüke-t-mek*. İlk sözedilen eylem türleri için bir konumlu yükleyici yapısı, ettirgen eylemler içinse iki konumlu yükleyici (Ed-Er) yapısı düşünülebilir. Aşağıda gördüğümüz gibi, genel anlamda, bir ettirgen eylem yükleyicisinin oluşumunun az ya da çok edilgen yapılara ve benzerlerine karşıt bir düzeneğe dayandığı söylenebilir. Öznellik *eksiltme* edilgen yapıların temelini oluştururken, öznellik *ekleme* (ya da *genişletme*) ettirgen eylem oluşturan bir düzenektir. Bu, temel bir yükleyiciyi ettirgen karşılığıyla kıyaslayarak örneklendirilebilir:

- (29) a. Hasan çay yap-tı.
b. Hasan eşine çay yap-tır-dı.

(29a) da geçişli eylem *yap-* burada *Hasan* (Ed) ve *çay* (Er) olarak sunulan iki temel birim gerektirir; bir Eden, bir de Erek. (29b)de ise *Hasan* Eden (Ettirici(Causer)), *eşi* Erek (Ettirilen(Causee))dir, ama *eşi*, aynı zamanda, (asıl) Erek'i *çay* olan (gizli) eylem *yap-*'ın Eden'idir. Böylelikle, *yap-tır* için üç konumlu yükleyici yapısı düşünülebilir: Ettirici /Eden, Ettirilen/Erek /Eden, Erek.

Bu noktada aşağıdaki gözleme dayanan ilginç bir soru ortaya çıkar. Geçişli bir eylem öznellik ekleme yoluyla edilgen ya da öznellik ekleme yoluyla ettirgen yapılabilir. Böylelikle, bir konumlu yükleyici *öp-ül*, iki konumlu yükleyici *öp-* ve üç konumlu yükleyici *öp-tür-ü* bir arada bulabiliriz. Ama bir (geçişli) eylem (*öp-ül*) bir kez edilgen yapıldıktan sonra, ortaya çıkan eylem ettirgen yapılamaz (**öp-ül-dür*), bu türetme kuralları tam ters biçimde uygulandığında ise herhangi bir sorun çıkmaz: önce (geçişli) bir eylem ettirgen yapılır (*öp-tür*), sonra da ortaya çıkan eylem edilgen hale getirilir (*öp-tür-ül*). Dönüşlü eylemler için de buna benzer bir gözlem yapmak mümkündür. Dönüşlü bir eylem ettirgen yapılamaz, ettirgen bir eylem de edilgen yapılır ama dönüşlü hale getirilemez: *yıka*, *yıka-n* (dönüşlü) biçimine dönüşebilir, ama **yıka-n-dır* (dönüşlü+ettirgen) olamaz, *yıka-*, *yıka-t* (ettirgen) aracılığıyla *yıka-t-ı'*a dönüşebilir ama **yıka-t-ın* (ettirgen+dönüşlü) olamaz. Bu noktadaki soru şudur: Bu durum nasıl açıklanabilir?

Burada türetilmiş yükleyiciler için düşünölen temel yapılara baktığımızda, edilgen bir eylemin İşlemlenen anlambilimsel işleve sahip tek bir öznellik konumu olduğunu görüyoruz. (bakınız bölüm 1.1) Bir İşlem anlatan bu tür eylemler, aslında aynı zamanda, *Buz eri-di* örneğinde olduğu gibi temel yükleyiciler biçiminde de ortaya çıkarlar, bu tür bir eylemi ettirgen yapmak da mümkündür: *Ben buz-u eri-t-ti-m*. *Eri-* gibi bir eyleme dayanan ettirgen bir eylem söz konusu olduğunda Ettirici temel birimi için bir öznellik konumu eklendiğinden asıl İşlemlenen'in anlambilimsel işlev Erek'i almadığını

ama 'ikili bir statü' (İşlemlenen/Ettirilen) kazandığını düşünebiliriz.(Bölüm 1.1de ileri sürdüğüm gibi) *Öp-ül* gibi bir edilgen eylemin İşlemlenen temel birimi için tek bir öznelik konumu olsa da, yalnızca biri öpüldüğünde *biri* tarafından öpülmüş olacağı gerçeğine dayanarak bu temel birimin göndergesinin Erek rolünde olabileceğini bilmekteyiz. Böylelikle, olaylar durumu, (etken bir eyleme yol açarak) Eden'in bakış açısından ya da (edilgen eylem biçimleriyle ifade edilen) Erek'in bakış açısından ne şekilde sunulursa sunulsun, temelde yatan anlambilimsel bilgi bize olayda her zaman iki taraf olduğunu gösterir, edilgen bir eylem için ikili işlev İşlemlenen /Erek'in geçerli olduğunu düşünebiliriz.

İlk özneliği zaten ikili bir anlambilimsel işleve sahip olan edilgen bir eylem ettirgen yapıldığında, Ettirilen (=Eden) olan bu özneliğe başka bir anlambilimsel işlevin verilmesini bekleriz. Böylelikle, varsayılan *öp-ül-dür*, bir Eden (= Ettirici) temel birimine ek olarak üçlü bir işleve (İşlem/Erek)/Ettirilen (=Erek) sahip olarak nitelendirilebilecek ikinci bir temel birimi olan iki konumlu yükleyici olacaktır. Belki de bu çok katlı işlevlerin çelişkili bir yapısı vardır: Bir kimse aynı zamanda hem edilgen biçimbirimim katkısıyla ' İşlemlenen / Etken', hem de ettirgen biçimbiriminden dolayı Ettirilen (=Erek) olamaz. Bu da, bu tür oluşumların neden yapılamadığına bir açıklama teşkil edebilir, bilgi eylemin (edilgen ya da ettirgen) bölümlerinden alınmadığı için ikinci öznelik temel birimi Erek olur.

Öte yandan, ettirgen bir eylemden türetilmiş edilgen bir eylem olabilir. *Öp-tür-ül* örneğini vermiştik. Ama Ettirici ve Eden öbekleriyle genişletme bazı durumlarda mümkün olsa da, bu tür eylemler için, eksiltilmiş öznelik yapısı düşünebiliriz. Aşağıdaki örneğe bakalım:

(30) Kız (bu adam tarafından) (oğlana) *öp-tür-ül-dü*.

(30) için şu yorum yapılmalıdır: *Kız öp-tür-ül-dü*den hareketle *Kız öp-ül-dü* çıkarılır, bir başka deyişle, bu *Kız öp-me-di* anlamını taşır. Böylelikle, *kız*, edilgen *öp-ül*'ün İşlemlenen /Erek'i olur. Ettirgen biçimbirimim katkısı ise, *Ettirici'nin(=bu adam) Eden'in* (=oğlan) kızı öpmesine neden olduğunu göstermesidir. Başka bir deyişle, 'kız aracı biri yoluyla (Ettirici) teşvik edilen biri tarafından (Eden)' öpülmüştür. *Öp-tür* için Eden / Ettirici, (Eden) /Erek ve (Erek)/ İşlemlenen işlevleriyle üç konumlu yükleyici yapısı düşündüğümüzden, 'normal' edilgen yapıların türetilmesine tamamıyla benzer bir biçimde, bir değil iki öznelik azaltıldığı için, *öp-tür*'ün edilgen karşılığı *öp-tür-ül*'ün bir konumlu yükleyici yapısında olduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki örnekleri kıyaslayalım:

(31) a.	öp-türE	(X1) Ed-1	(X2) (Ed-2)/Er-1 (X3) Er-2
		Ettirici	Ettirilen
b.	öp-tür-ül	[(X1) Ed-1	(X2) (Ed-2)/Er-1](X3) İş/ (Er)
		Ettirici	Ettirilen
→	öp-tür-ül E	(X1) İş/(Er)	

Çeşitli türetimsel biçimbirimlerin bir arada kullanılmasıyla ilgili başka bir grup kısıtlama da *-(T)ş* ekine dayanan eylem alanlarında bulunur. Örneğin, işteş eylemler, topluluk ya da tamamlılık ifade edenleri de dahil olmak üzere eksiltilmiş öznellik yapılarından dolayı, edilgen yapılamazlar (*öp-üş-ül, *gül-üş-ül, *dol-uş-ul), ama belli bir oranda işteş yapılar ettirgen olabilir. *Öp*'ü temel bir yükleyici olarak aldığımızda, işteş *öp-üş*'ü, ettirgen işteş *öp-üş-tür*'ü, hatta edilgen ettirgen işteş *öp-üş-tür-ül*'ü bulabiliriz. *Öp-üş*'ün 'çoğul' bir temel birim gerektiren bir konumlu bir yapısı olduğunu düşünebiliriz, *öp-üş-tür* için bir Eden (= Ettirici) eklendiğini, ikinci özneliğin de (Eden)/ Ereğ (= Ettirilen) anlambilimsel işlevine sahip olduğunu söyleyebiliriz, *öp-üş-tür-ül* için de gene Eden / İşlenen olan bir konumlu bir yapı düşünmek mümkündür. Bu tür eylemleri örnekleyen bir yapı aşağıdaki gibidir:

(32) Bu horozlar döv-üş-tür-ül-dü.

Öp-üş'ün yalnızca tek bir (Eden Ereğ) özneliği varken, ettirgen karşılığı *öp-üş-tür*'ün Eden temel birimini (= Ettirici) ek olarak bir Ereğ temel birimi (=EdenEreğ; = Ettirilen) vardır, türetilmiş *öp-üş-tür* yapısının edilgen hali *öp-üş-tür-ül* ise, Ettirici eksiltilmiş olduğundan yalnızca bir tek temel birimi vardır: EdenEreğ/ İşlenen.

5. Sonuç

Bu çalışmada, Türkçedeki edilgen, dönüşlü ve işteş eylem biçimlerini, türetimlerinin bir temel yükleyicinin hangi özneliğinin nasıl eksiltildiğini tanımlayan bir yükleyici oluşum kuralına dayandığını varsayarak birbirleriyle karşılaştırmaya çalıştım. Temelde bu kural bütün türetimler için aynı biçimdedir, ama belli durumlarda ortaya çıkan farklılıklar eksiltme işlemi yapılan özneliğin türüyle ilgilidir. Edilgen yapılarda ilk özneliğin (Eden) eksiltildiğini, dönüşlü eylemlerin oluşturulmasında eksiltilenin ikinci öznellik (Ereğ) olduğunu, işteş yapılarda yine ikinci özneliğin eksiltildiğini ama ilk özneliğin Eden ve Ereğ'in ortak tek bir çoğul varlık olduğunu gösteren EdenEreğ ikili işlevini aldığını düşünmekteyiz. Bu anlamda işteş yapılar dönüşlülere çok benzemektedir. Topluluk ve tamamlılık bildiren eylemler için eksiltilmiş bir yapı sunmak mümkün değildir. Son olarak, türetilmiş bazı eylem biçimleri için ettirgen biçimbirimle olan ilişkilere

değnilmiştir, ama bu çalışmanın asıl amacı, edilgen, dönüşlü ve işteş yapıların türetilmesinin öznelik eksiltme düzeneğiyle nasıl açıklanabileceği olduğundan, öznelik eksiltme ve öznelik ekleme arasındaki ilişkiyle ilgili kesin bir değerlendirme için daha fazla inceleme gerekmektedir.

Çev: Balkız Öztürk

Kaynakça:

- Aissen, J. (1979). *The Syntax of causitive constructions*. Cambridge (Mass): Harvard University.
- Bazin, L. (1968). *Introduction a l'etude pratique de la langue Turque*. Paris: Librairie d'Amerique et d'Orient.
- Dik, S. (1985). 'Valentie in Funktionele Grammatika' (Valency in Functional Grammar), in: TTT, *Tijdschrift voor Taal en Tekstwetenschap*, 5.2.
- Dik, S. (1980). *Studies in functional Grammar*. London: Academic Press.
- Dik, S. (1989). *The Theory of Functional Grammar (Part 1, The Structure of the Clause)*. Dordrecht: Foris.
- Groot, C. (1987). 'Predicate Formation in Functional Grammar,' Amsterdam: WPF 20.
- Mackenzie, L. (1987). 'The Representation of Nominal Predicates in the Fund', Amsterdam: WPF 25.
- Schaaik, G. van. (1996). *Studies in Turkish grammar*. Reihe Turcologica, Band 28, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Underhill, R. (1976). *Turkish Grammar*. Cambridge (Mass): MIT Press.